

بررسی سبک‌شناسانه عنوان‌های شعر میمنت میرصادقی

دکتر مریم حسینی

استاد - عضو هیأت علمی دانشگاه الزهراء(س)

پریا عباسی

کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی - دانشگاه الزهراء(س)

چکیده

میمنت میرصادقی (۱۳۱۶)، شاعر و پژوهشگر معاصر، در استهبان استان فارس متولد شد. او تاکنون چهار دفتر شعر را با نام‌های بیداری جویباران، با آب‌ها و آینه‌ها، جان‌های آفتابی و زیر خونسردترین برف جهان به چاپ رسانده است. پژوهش حاضر بر آن است که عنوان‌های مجموعه اشعار او را که در بر دارنده ۲۱۷ عنوان شعر است، در سه سطح زبانی، ادبی و فکری بررسی کند. پژوهش بر این فرض استوار است که می‌توان با مطالعه عنوان‌های شعری یک هنرمند، پیش از مطالعه متن، نظام فکری و هنری او را تا حدود زیادی شناسایی کرد. نتایج پژوهش نشان داد میرصادقی در سطح زبانی، تمایل به ترکیب‌سازی دارد و برای عنوان آثار خود، بیشتر از ترکیبات کوتاه بهره می‌گیرد. ضمن اینکه بیشتر این ترکیبات را نیز مستقیماً از متن آثار خود برگزیده است. در سطح ادبی، درصد بالایی از عنوان‌های شعری او آرایه ادبی دارند، که در این بین بیشترین فراوانی به ترتیب به ب्राعت استهلال و استعاره تعلق دارد. در سطح فکری نیز، استفاده از واژگان حوزه معنایی طبیعت و سپس حوزه معنایی عناصر جهان انسانی، بیشترین بسامد را به خود اختصاص داده‌اند. در نهایت نیز مشخص شد، میرصادقی در گزینش عنوان‌های شعری خود از واژگان و ترکیباتی بهره می‌گیرد، که بار معنایی امیددهنده دارند و نویدبخش نور و روشنی هستند. واژگان کلیدی: شعر معاصر، میمنت میرصادقی، عنوان‌های شعری

مقدمه و بیان مسئله

عنوان یک اثر، به منزله راه ورود به متن اثر است. واژه یا واژگانی که شاعر برای نامیدن شعر خود برمی‌گزیند، معمولاً از گزیده‌ترین و اصلی‌ترین اندوخته‌های ذهنی شاعرند. او با این انتخاب در واقع پیش‌فرض‌هایی در رابطه با اثر، پیش از مطالعه متن، در ذهن مخاطب ایجاد می‌کند. ضمن این که آشنایی با سبک شاعر در انتخاب عنوان، به نوعی سبک او را در انتخاب واژه نمایان می‌سازد. «یکی از شرایط مهم ارتباط با متن و هر گونه دریافت از یک اثر ادبی، وابسته به شناختی است که خواننده نسبت به اجزا و سازنده‌های کوچک‌تر متن از قبیل "واژه" دارد. شناخت واژه مهم‌ترین نقش را در شناخت و تفسیر متن دارد، زیرا واژگان اندوخته در ذهن شاعر است که هر کدام بر شیئی یا مفهومی که شاعر نسبت به آن آشنایی دارد، دلالت می‌کند» (عمران‌پور، ۱۳۸۶: ۱۵۵). آیا گزینش عنوان، چیزی جدا از انتخاب واژه است؟ و آیا بررسی نحوه انتخاب عنوان برای اثر ادبی از سوی خالق آن، می‌تواند رویکرد خوبی برای آشنایی با نگاهی که هنرمند به اثر خود دارد، باشد؟ پژوهش حاضر بر این فرض استوار است که عنوان شعر، به شکلی، چکیده و عصاره آن محسوب می‌شود و دقت در سبک شاعر برای گزینش عنوان، حتی پیش از مطالعه متن هم نکات قابل توجهی را درباره آثار او آشکار می‌کند. نه فقط شعر، به طور کلی «میان عنوان و مقدمات هر جزء هنری و ادبی با شاکله متن ارتباط تنگاتنگی وجود دارد که کشف این ارتباط در محورهای زبانی - ساختاری و محتوایی می‌تواند به تحلیل واقعی متن بیانجامد (گرچی و میری، ۱۳۸۶: ۸۰).

نخستین کسی که به مسئله تحلیل عنوان اثر ادبی توجه نشان داد، محمدرضا شفیعی کدکنی بود. او در کتاب «زمینه‌های اجتماعی شعر فارسی» در نگاهی گذرا، موضوع معناشناسی نام مجموعه‌های شعری شاعران معاصر عرب را مطرح و به نوعی باب اینگونه بررسی‌ها را در زبان فارسی باز کرد. او در این باره می‌گوید: «جمال‌شناسی نام کتاب‌ها، در هر دوره، ساختارهای نحوی مورد علاقه شاعران و تم‌ها و موتیوهای مورد توجه ایشان را نشان می‌دهد و نیز میزان نزدیکی و دوری شاعر را نسبت به بوطیقای شعر فرنگی و ترجمه‌هایی که در آن دوره رواج داشته است. هیچ ضرورتی ندارد که برای تحلیل ساحت‌های جمال‌شناسی یک شاعر حتماً دیوان‌های او خوانده شود، می‌توان از روی نام کتاب‌ها، ذهنیت او را تحلیل کرد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۴۴۲). این پژوهش نه فقط عنوان دفترهای شعر، بلکه عنوان شعرهای هر دفتر را نیز به طور مستقل بررسی خواهد کرد.

آشنایی با شاعر

میمنت ذوالقدر (میرصادقی)، به سال ۱۳۱۶ در استهبان استان فارس متولد شد. تحصیلات خود را تا پایان دوره متوسطه در شیراز گذراند. در ۱۳۳۹ در رشته زبان و ادبیات فارسی از دانشگاه تهران کارشناسی، و در سال ۱۳۵۱ نیز در رشته کتابداری از دانشگاه تربیت معلم کارشناسی ارشد گرفت. سپس به عنوان کتابدار در دانشگاه تربیت معلم به کار پرداخت و همزمان آموزگاری را نیز تجربه کرده است. او با جمال میرصادقی، داستان‌نویس معاصر (متولد ۱۳۱۲، تهران) ازدواج کرد و از آن زمان همه او را با نام خانوادگی همسرش، میرصادقی، می‌شناسند. میمنت میرصادقی پس از پیروزی انقلاب، علاوه بر سرودن شعر، پژوهش‌های متعددی نیز در زمینه ادبیات و به ویژه در حوزه دانشنامه‌نویسی انجام داده و حاصل تلاش‌های او در سالیان متمادی چاپ این آثار است:

- مجموعه اشعار:
۱. بیداری جویباران. (۱۳۴۷).
 ۲. با آب‌ها و آینه‌ها. (۱۳۵۶).
 ۳. جان‌های آفتابی. (۱۳۷۱).
 ۴. زیر خونسردترین برف جهان. (۱۳۸۹).

پژوهش‌های ادبی:

۱. کتاب‌شناسی شعر نو در ایران. (۱۳۵۳). تحقیق
۲. با صبحدمان. (۱۳۵۷). برگزیده شعر معاصر ایران از مشروطیت تا انقلاب
۳. واژه‌نامه هنر شاعری. (۱۳۷۳). فرهنگ اصطلاحات فن شعر و سبک‌ها و مکتب‌های آن
۴. واژه‌نامه هنر داستان‌نویسی. (۱۳۷۷). با جمال میرصادقی
۵. رمان‌های معاصر فارسی. (۱۳۷۹).

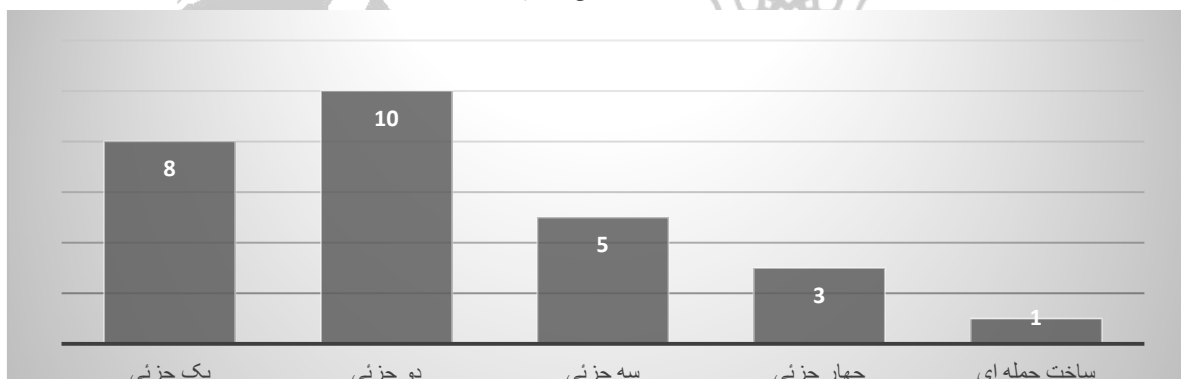
وی سرودن شعر را از ۱۳۳۰ و دوره نوجوانی آغاز کرد و در ابتدا به شیوه کلاسیک گرایش داشت؛ اما در هیچ‌یک از دفترهای شعری او نمونه‌ای از شعر کلاسیک دیده نمی‌شود. در آغاز شاعری «آناهیت» و «آزاده» تخلص می‌کرد. با آغاز دهه ۱۳۴۰ که با شعر جدید انس بیشتری یافت، اشعارش را در نشریات و عمدتاً در نشریه سخن به چاپ می‌رساند و از آن زمان تا به امروز به شیوه نو شعر سروده است. او در طول این سال‌ها با مطبوعات نیز همکاری داشته است. از او تا به امروز چهار دفتر شعر به چاپ رسیده که قریب به اتفاق اشعار آن را شعرهای نیمایی دربر گرفته است. در مجموع، ۲۱۷ شعر در این چهار دفتر وجود دارد که تمامی آن‌ها دارای عنوان هستند.

۱. بررسی زبانی و ارتباط با متن

در این بخش، عنوان‌ها بر حسب چند جزئی بودن بررسی شده و نتایج در نمودارها و جدول‌هایی نشان داده شده است. پژوهش حاضر در این قسمت در پی آن است که بداند شاعر در انتخاب عنوان بیشتر به واژه‌ها و عنوان‌های تک‌جزئی توجه کرده یا ترکیب‌سازی و ساخت جمله را نیز مدنظر داشته است؟ و توجه او به واژه‌ها، ترکیب‌ها یا جملات به چه میزان است؟

مجموعه «بیداری جویباران»

این مجموعه ۲۷ شعر را در بر می‌گیرد که تعداد عنوان‌های یک جزئی آن، ۸ مورد است. برخی از این نام‌ها عبارتند از: «سفیدقا، قصه، لحظه، مسافر، پرده و ...». ۱۰ عنوان دو جزئی در این دفتر به چشم می‌خورد، از قبیل: «از ستاره‌ها، بر خاک، چالاک رنگارنگ، ستاره غریب و ...». ۵ عنوان این مجموعه سه جزئی است: «آینه در تاریک، با دست‌های بسته، پس از باران و ...». ۳ عنوان چهار جزئی در این مجموعه دیده می‌شود، مانند: «در غربت آن شهر، دریچه‌های رو به باد، و نه آفتاب، نه باران» و تنها یک عنوان با ساخت جمله در این دفتر وجود دارد: «رودخانه ماند و تخته‌سنگ».

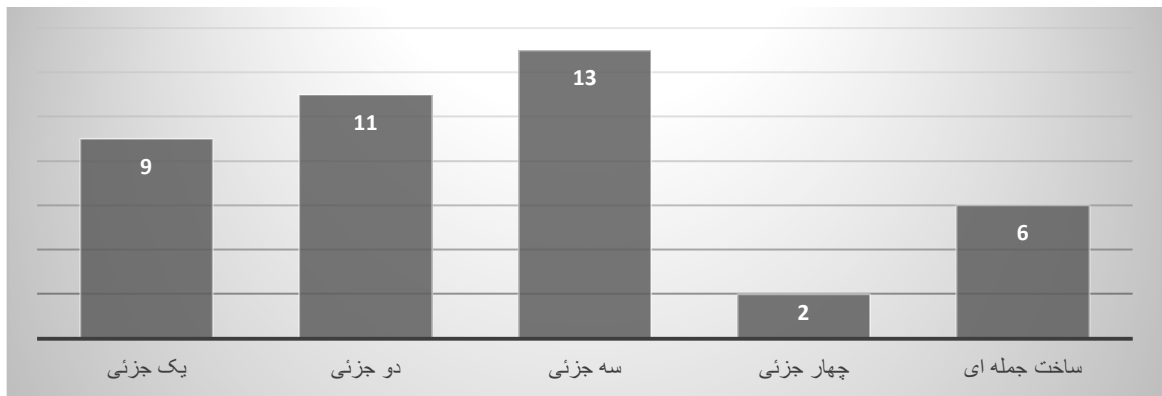

نمودار ۱: فراوانی ساخت‌های زبانی در مجموعه بیداری جویباران

هشتمین همایش پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی

مجموعه «با آب‌ها و آینه‌ها»

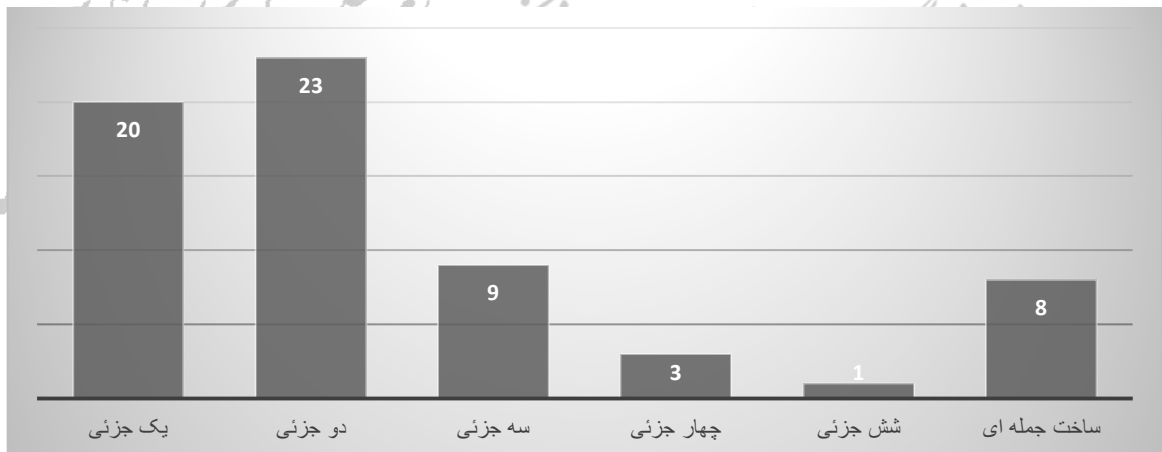
این مجموعه ۴۰ شعر را در خود جای داده است که فراوانی ساخت در آن‌ها عبارت است از: ۹ عنوان یک جزئی از قبیل: «بیم، گل‌ها، دوباره، نامه، پنجره و ...». ۱۱ عنوان دو جزئی مثل: «دوباره شهر، سبکباران دریاها، با آب، با تو، ستاره بیدار و ...». ۱۳ مورد از عنوان‌ها سه جزئی هستند: «در منتهای بی‌برگی، پس از غبار، این سوی خاک، تا دورترین ستاره و ...». تنها ۲ عنوان چهار جزئی در این دفتر دیده می‌شود: «تصویر یک دریچه روشن و این رودخانه، آن شب». عنوان‌های با ساخت جمله نیز تعدادشان به عدد ۶ می‌رسد: «خود را به آب بسپار، اوست می‌خواند با باران؟، رفتند و خواندند و ...».

نمودار ۲: فراوانی ساخت‌های زبانی در مجموعه با آب‌ها و آینه‌ها

● مجموعه «جان‌های آفتابی»

در این دفتر ۶۵ شعر وجود دارد. پربسامدترین عنوان‌ها متعلق به عنوان‌های دو جزئی است، با فراوانی ۲۳ که برخی از آن‌ها عبارتند از: «طبل درشت‌آهنگ، در خود، با ارغوان، چلچراغ باغ، دیار سحرگاه و ...». پس از آن عنوان‌های با ساخت یک جزء با فراوانی ۲۰، بیشترین تعداد را به خود اختصاص داده است. برای این گروه می‌توان این نمونه‌ها را ذکر کرد: «ماهی، حجله، شب‌آشوب، باز، شبگرد، چراغان و ...». تعداد عنوان‌های سه جزئی ۹ مورد است: «از شهرزاد قصه، تا جویبار تازه‌نفس، چون آفتاب صبح و ...». ۳ عنوان چهار جزئی در این دفتر وجود دارد که عبارتند از: «از دیر تا هنوز، از مادر تا مرگ، به ون‌گوگ و دیگران». تنها ۱ مورد عنوان ۶ جزئی در این مجموعه به دست آمد: «آن سوی این روز و شب» و نیز ۸ مورد عنوان با ساخت جمله: «هر برگ فریادی است، ببند پنجره‌ها را، فردا کجاست؟ و ...».

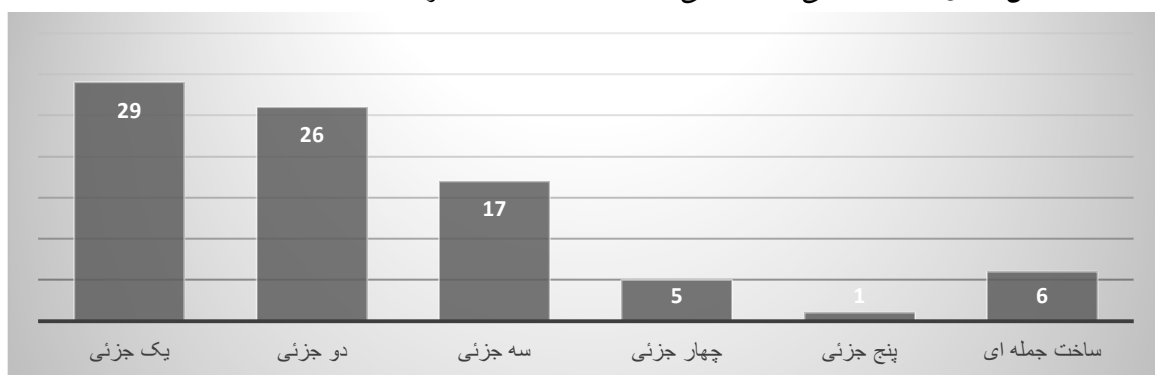

نمودار ۳: فراوانی ساخت‌های زبانی در مجموعه جان‌های آفتابی

● مجموعه «زیر خونسردترین برف جهان»

این مجموعه ۸۵ شعر از آثار میرصادقی را در بر می‌گیرد. ۲۹ مورد از عنوان‌ها یک جزئی است که برخی از آن‌ها عبارتند از: «صبح، باران، صائبانه، ره‌آورد، بوسه و ...». پس از آن، بیشترین تعداد متعلق به عنوان‌های دو جزئی است با فراوانی ۲۶: «در کوچه، پارک کودکان، دره ارغوان، با ستاره‌ها، روز مادر بزرگ و ...». تعداد عنوان‌های سه جزئی ۱۷ مورد است: «بیگاه در پگاه، این تاتام آرام، نردبان به ماه، پاره‌ای از روشنی و ...». ۵ مورد عنوان چهار جزئی در این دفتر وجود دارد: «با امید و ابریشم، ماهی اندر آب و ...، از شما کدام یک و ...». تنها یک مورد عنوان پنج جزئی به دست آمد: «در زیر بال».

آبی پرواز» و در نهایت ۶ عنوان با ساخت جمله در میان عنوان‌های این مجموعه به چشم می‌خورد که نمونه‌هایی از آن‌ها عبارتند از: «این عشق است، شمعی بیار، هستی بهانه‌ای است، زمان مهربان نیست و...».

نمودار ۴: فراوانی ساخت‌های زبانی در مجموعه زیر خونسرترین برف جهان

ارتباط با متن

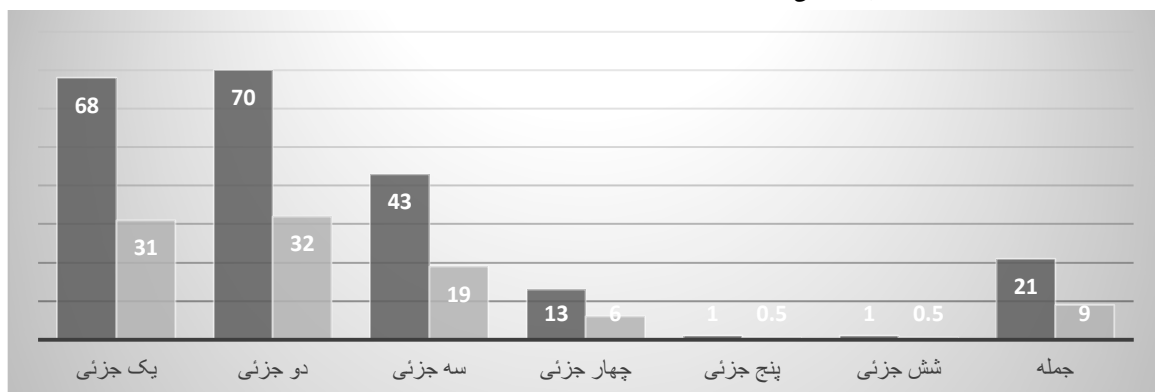
شاعران معمولاً در گزینش عنوان شعر، از دو شیوه بهره می‌گیرند. به این صورت که یا عنوان اثر را مستقیماً از میان واژگان شعر انتخاب می‌کنند و یا نامی را برمی‌گزینند که ارتباط معنایی با اثر داشته باشد. از میان ۲۱۷ عنوان شعر میرصادقی، ۱۵۷ عنوان از درون متن و ۶۰ عنوان با توجه به ارتباط معنایی با اثر، برگزیده شده‌اند. شاعر به ارتباط زبانی میان عنوان و متن شعر توجه بیشتری داشته است و تمایل دارد در عنوان اثر، مخاطب را در جریان موضوع و فضای حاکم بر آن قرار دهد. در جدول زیر، تعداد و درصد عنوان‌های درون‌متنی و برون‌متنی به تفکیک دفترهای شعر آمده است.

جمع	زیر خونسرترین برف جهان	جان‌های آفتابی	با آب‌ها و آینه‌ها	بیداری جویباران	عنوان‌های درون‌متنی
۱۵۷	۴۳	۵۴	۳۵	۲۵	عنوان‌های درون‌متنی
۷۲/۳	۵۰/۵	۸۳/۷	۸۷/۵	۹۲/۵	درصد
۶۰	۴۲	۱۱	۵	۲	عنوان‌های برون‌متنی
۲۷/۷	۴۹/۵	۱۶/۳	۱۲/۵	۷/۵	درصد

جدول ۱: بسامد ارتباط عنوان با متن شعر

اگرچه شاعر هر چه از دفتر نخست فاصله می‌گیرد، تعداد عناوین برون‌متنی افزایش پیدا می‌کند و در دفتر پایانی به عدد قابل توجهی می‌رسد، اما برتری بسامد عنوان‌های درون‌متنی نسبت به عنوان‌های برون‌متنی کماکان در هر چهار دفتر وجود دارد. در این زمینه، مخاطب با دو مسئله مواجه است؛ نخست آنکه شاعر آب‌ها و آینه‌ها در سال‌های فعالیت هنری خود، هر چه به جلو رفته است، تمایل بیشتری پیدا می‌کند به گزینش نام‌هایی که ارتباطشان با متن اثر، ارتباطی معنایی و غیرمستقیم است، اما علی‌رغم این تمایل همچنان در اغلب موارد انتخاب او به عنوان‌هایی ختم می‌شود که مستقیماً از

متن اثر برگزیده شده‌اند. گویی ناخودآگاه با این گزینش‌ها می‌خواهد افکار و فضای حاکم بر اثر را، پیش از مطالعه متن، به صورت خلاصه به مخاطب منتقل کند.

نمودار ۵: تعداد و درصد ساخت‌های زبانی در مجموعه اشعار (ستون اول: تعداد، ستون دوم: درصد)

همان‌طور که در جدول‌های فراوانی دیده شد، میرصادقی در گزینش عنوان‌های اشعار خود، بیش از انواع دیگر به عنوان‌های دو جزئی و یک جزئی نظر داشته است. استفاده از جمله در آثار او درصد پایینی دارد، به طوری که نمی‌تواند به عنوان ویژگی سبکی در نظر گرفته شود. شاعر تمایل چندانی به انتخاب نام‌های طولانی برای آثار خود ندارد و تا حد امکان می‌کوشد، از عنوان‌های کوتاه و فشرده بهره بگیرد. او تفاوت زیادی میان عنوان‌های یک جزئی و یا ترکیب‌های کوتاه قائل نیست و با نسبت‌های نزدیک به هم، از هر دو مورد بهره گرفته است؛ اگر چه وقتی مجموعه عنوان‌های ترکیبی اعم از دو جزئی تا چند جزئی را در نظر بگیریم، به هر حال بسامد گزینش ترکیب در آثار شاعر بالاتر است و نشان می‌دهد که میرصادقی استفاده از ترکیب (ترکیب‌های کوتاه) را به استفاده از واژه و سپس جمله ترجیح می‌دهد.

در عنوان‌های دو جزئی نیز غلبه با عناوینی است که یا به صورت ترکیب اضافی از مضاف و مضاف‌الیه شکل گرفته‌اند، یا جزء نخست آن‌ها با حرف اضافه آغاز می‌شود. تعدادی از این گونه عنوان‌ها از این قرار است: ترکیب‌های اضافی: «خیابان عصر، گزارش جنگ، پارک کودکان، چلچراغ باغ، روز مادربزرگ، گناه آینه، باران گل، قحط بهار، دلبسته خورشید، اختلاف ساعت و ...».

ترکیب‌هایی با حرف اضافه: «از ستاره‌ها، بر خاک، با ماه، این شکسته، دوباره شهر، با ون گوگ، در کوچه، با آب و ...». نکته دیگری که از حیث زبانی در مورد عنوان‌ها می‌توان در نظر گرفت، استفاده از علامت سؤال (؟) و علامت (...) در ساختار برخی از عنوان‌ها است. در مجموع، شاعر در ساختار ۳۵ مورد از نام‌ها، از یکی از این دو علامت و یا هر دو بهره گرفته است. به نظر می‌رسد او با بهره‌گیری از این علائم نگارشی در پی آن است که ذهن مخاطب را در مقابل اثر با تعلیق و پرسش مواجه کند و ویرا برای یافتن پاسخ ترغیب نماید تا میل بیشتری در مخاطب به خواندن اثر ایجاد شود. ضمن اینکه استفاده از ساختار پرسشی، خواننده را به حضور فعال داشتن در فرآیند خوانش تشویق می‌کند.

۲. بررسی ادبی

از جمله مواردی که در تحلیل عنوان‌های شعری می‌تواند مورد توجه باشد، ساختار ادبی آن‌ها است. یکی از ویژگی‌های ذاتی شعر استفاده از تصویرسازی و خیال‌پردازی در شعر است. ابزار این خیال، آرایه‌های ادبی هستند که به تناسب ذوق شاعر و فضای حاکم بر اثر در جای‌جای آن بروز و نمود پیدا می‌کنند. آرایه‌هایی که اثر هنری را صحنه جلوه‌گری‌ها و طنزهای خود کرده‌اند، می‌توانند در عنوان اثر نیز حضور یابند و بیش از پیش زبان را به سوی ادبیات سوق دهند. از

این رو، دقت در کاربرد ادبی نام شعر، می‌تواند نگرش خالق اثر را به کاربرد صور خیال و میزان توجه او را به این مقوله، برای سبک‌پژوه مشخص کند. جمعا از بین ۲۱۷ عنوانی که در مجموعه اشعار میرصادقی وجود دارد، در ۱۸۵ نام با آرایه‌ها یا آرایه‌های ادبی مواجه‌ایم که ۸۵ درصد کل عنوان‌ها را به خود اختصاص داده‌اند. این امر، حاکی از توجه زیاد شاعر به استفاده از آرایه ادبی در شعر است. در این بخش، کلیه آرایه‌های موجود در عنوان‌های شعری مشخص شد که تعداد آن به ۷ مورد می‌رسد. سپس فراوانی هر یک به دست آمد. نتیجه این بررسی در جدول و نمودار زیر نشان داده شده است.

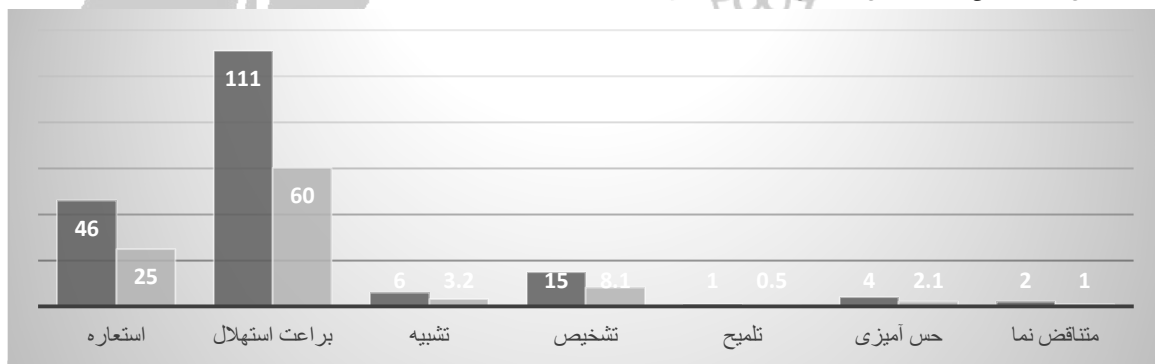
متناقض‌نما	حسن‌آمیزی	تلمیح	تشخیص	تشبیه	براعت استهلال	استعاره	
—	—	—	۲	—	۱۶	۶	بیداری جویباران
—	—	—	۶	۱	۱۹	۹	با آب‌ها و آینه‌ها
۲	۳	۱	۴	۳	۲۴	۱۷	جان‌های آفتابی
—	۱	—	۳	۲	۵۲	۱۴	زیر خونسردترین برف جهان
۲	۴	۱	۱۵	۶	۱۱۱	۴۶	جمع
۱	۲/۱	.۵	۸/۱	۳/۲	۶۰	۲۵	درصد

جدول ۲: فراوانی و درصد آرایه‌های ادبی در عنوان‌ها

بیشترین میزان تکنیک ادبی به کار رفته در عنوان‌های شعر میرصادقی، به براعت استهلال اختصاص دارد. از مجموع ۱۸۵ عنوان آرایه‌دار، در ۱۱۱ مورد براعت استهلال دیده می‌شود. برخی از نمونه‌های آن عبارتند از: «آری زمین، پس از باران، دوباره شهر، وقتی بچه بودم، فردا کجاست؟، آب و آینه، گزارش جنگ، این عشق است، زندگانی خوش و کوتاه و ...». این کاربرد بالا در استفاده از براعت استهلال نکاتی را در مورد عنوان‌ها روشن می‌کند. بیش از هر چیز به نظر می‌رسد میمنت میرصادقی با استفاده از این آرایه ادبی در پی آن است که برای اشعار خود مقدمه‌سازی کند. براعت استهلال که در گذشته بیشتر در قالب قصیده و مثنوی مجال بروز و ظهور داشت، به نظر می‌رسد که امروز عنوان‌های شعری را عرصه مناسبی برای خودنمایی دیده است، چرا که شاعر از این رهگذر می‌تواند سخن و دغدغه اصلی متن را به فشرده‌ترین شکل ممکن در عنوان آن خلاصه کند و در اختیار مخاطب قرار دهد. علاوه بر این، براعت استهلال شاید بیش از دیگر آرایه‌ها با وحدت میان عنوان و متن هماهنگی دارد. به گونه‌ای که استفاده از آن متن شعر و عنوان آن را به شکل یکپارچه و مجموعه‌ای واحد کنار هم قرار می‌دهد. بیشتر نشان داده شد که بیشتر عنوان‌های شعری میرصادقی، مستقیما از متن اثر استخراج شده‌اند. کاربرد این آرایه ادبی، با درون‌متنی بودن عنوان‌ها نیز قابل توجیه است؛ چرا که گزینش عنوان از متن، معمولا از میان واژه‌های کلیدی و اصلی اثر صورت می‌پذیرد و از همین روست که آمار براعت استهلال در گزینش‌های شاعر بالا می‌رود.

پس از براعت استهلال، بالاترین فراوانی متعلق به استعاره است با فراوانی ۴۶ مورد. از جمله نمونه‌های آن می‌توان به این موارد اشاره کرد: «دخیل، آینه‌دار آسمان، سبکباران دریاها، آذرخش، حجله، شکار، نقاشی امپرسیونیستی، خواجه بی‌تاج و ...». میرصادقی با استفاده از استعاره در پی آن است که در ذهن مخاطب نسبت به متن سؤال‌اتی ایجاد کند. اگر استعاره را تشبیهی بدانیم که تمامی ارکان آن حذف شده‌اند و تنها مشبه به در کلام حضور دارد، کارکرد سؤال‌برانگیز بودن آن واضح‌تر می‌شود؛ چرا که در ذهن مخاطب کنجکاوی و پرسشی ایجاد می‌کند و او را بر آن می‌دارد که در متن، در پی ارکان حذف شده سخن بگردد و مرجع اصلی استعاره موجود را بیابد. از سوی دیگر، استعاره به واسطه فشردگی و اختصاری که در ساختار آن رعایت شده است، می‌تواند انتخابی مناسب برای عنوان اثر باشد و نیز اینکه از ارزش ادبی بالایی برخوردار است و در رساندن زبان به ادبیات و به ویژه شعر، سهمی بسزا دارد.

پس از استعاره، نقش تشخیص در میان عنوان‌های شعری میرصادقی بیش از دیگر آرایه‌های ادبی است. برخی از نمونه‌های آن از این قرارند: «زبان تشنه برگ، تا جویبار تازه نفس، ای ابر بی‌طراوت، ستاره غریب، آبشار شاد، گناه آینه و ...». تشخیص را در نگاهی کلی می‌توان از همان منظر استعاره (استعاره مکنیه) دید و کارکردهای استعاره را برای آن در نظر گرفت. دلیل اینکه در این پژوهش تشخیص جدا از استعاره بررسی شده است، این بود که به آن بیشتر از منظر جاندارانگاری نگاه شده است. سایر آرایه‌های ادبی بسامد اندکی در میان عنوان‌های شعر میمنت میرصادقی دارند و برای آن‌ها نمی‌توان قائل به ویژگی سبکی شد.

نمودار ۶: فراوانی و درصد آرایه‌های ادبی در مجموع عنوان‌ها (ستون اول: فراوانی، ستون

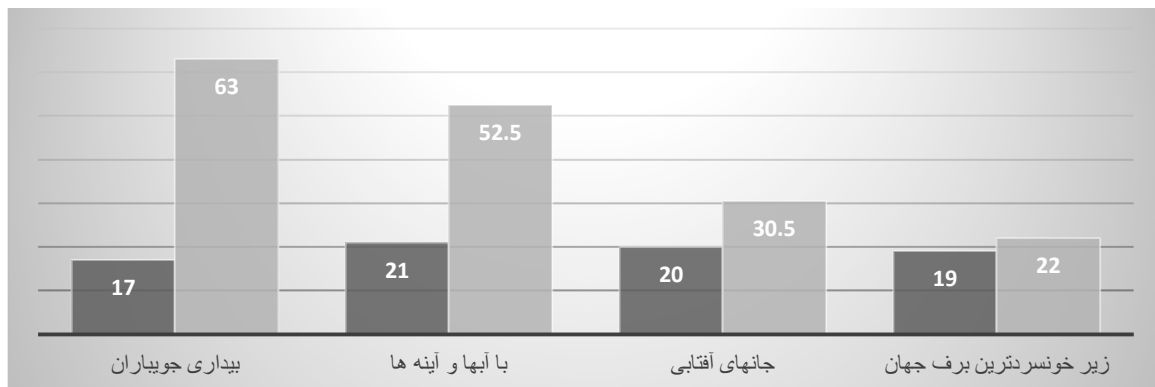
۳. بررسی معنایی و فکری

جنبه دیگری که می‌توان در تحلیل عنوان‌های شعری مورد توجه قرار داد، جنبه معنایی و فکری است؛ چرا که هنرمند معمولاً عنوان‌هایی را برای آثار خود برمی‌گزیند که در بردارنده اصلی‌ترین عناصر فکری او باشند و در عین حال مضامین و محتوای اثر را نیز نمایندگی کنند. به بیان دیگر از آنجا که شاعر نامی را برای اثر خود برمی‌گزیند که به بهترین شکل ممکن نماینده اثر او باشد، دقت در ویژگی‌های معنایی و فکری این نام‌ها، چه بسا که به خلاصه‌ترین شکل ممکن نمودار اندیشه شاعر باشند. پربسامدترین حوزه‌های معنایی به دست آمده از عنوان‌های شعری میرصادقی، در ادامه توصیف و تحلیل شده است.

• طبیعت‌گرایی

نام‌های اشعار از حیث اشتراک در حوزه معنایی مورد بررسی قرار گرفت. در این زمینه نخستین موضوعی که توجه مخاطب را جلب می‌کند، بسامد بالای واژگان مربوط به طبیعت است. نمونه‌های متعددی از این توجه را می‌توان در

مجموعه عناوین شعر میرصادقی مشاهده کرد: «دریا، دانه پاک، نه آفتاب، نه باران، با آب، آذرخش، باران گل، تا جویبار تازه‌نفس، با ستاره‌ها، برگریزان، گلنار، دره ارغوان، دل‌بسته خورشید، سفیدقبا، گل‌ها، بارون دونه دونه، آب‌های رام، اوست می‌خواند با باران؟، زبان تشنه برگ و ...».

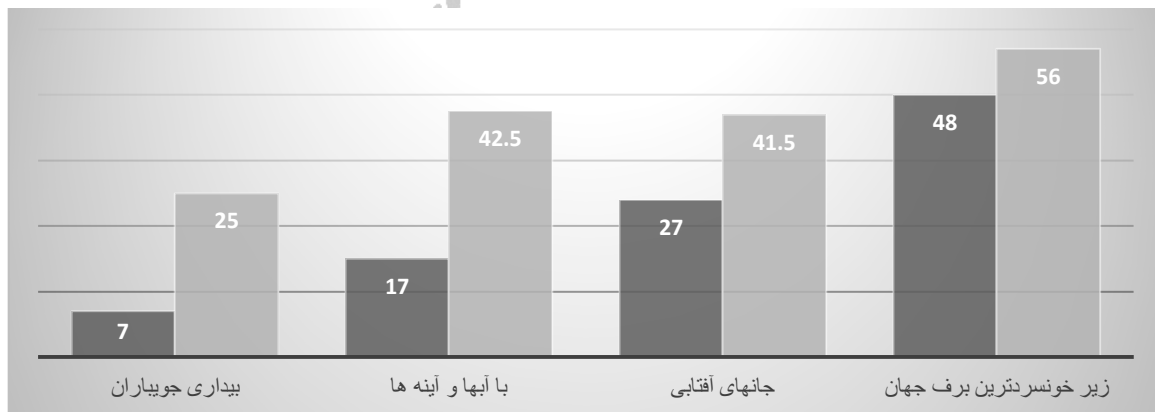

نمودار ۷: نمودار فراوانی و درصد عنوان‌های حوزه معنایی طبیعت (ستون اول: تعداد، ستون دوم: درصد)

همان‌طور که در نمودار بالا نشان داده شد، فراوانی نام‌های متعلق به حوزه معنایی طبیعت در شعر میرصادقی قابل توجه است. به نظر می‌رسد شاعر آب‌ها و آینه‌ها دل‌بستگی ویژه‌ای به طبیعت دارد، به گونه‌ای که ناخودآگاه آن را در انتخاب عنوان‌های اشعارش نیز نشان داده است. نکته‌ای که در مورد این انتخاب باید به آن توجه کرد، کاهش چشمگیر این نوع گزینش از دفتر نخست (با بسامد ۶۳ درصد)، تا دفتر چهارم شاعر (با فراوانی ۲۲ درصد) است که به نظر می‌رسد کاهشی معنادار باشد. در ادامه این بخش به علت این کاهش اشاره خواهد شد.

عناصر جهان انسانی

دیگر حوزه پرتکرار، شعرهایی هستند که در آن‌ها به نوعی به عناصر جهان انسانی اشاره شده است و در آن‌ها شاعر عنوان‌هایی را برای آثار خود برگزیده که بیش از هر چیز یادآور جهان انسانی و لوازم آن هستند. از میان این گروه می‌توان به این نمونه‌ها اشاره کرد: «در غربت آن شهر، کوچه، مسافر، دوباره شهر، نامه، قصه، شهر، از شهرزاد قصه، آنجا زنان، مهمانی، حجله، تیک‌تاک، جاده ابریشم، تقویم پارینه، خواهران درد، ای شاعران برتر، گزارش جنگ، اختلاف ساعت، پارک کودکان، چاردیوار، خیابان عصر و ...».

نمودار ۸: فراوانی و درصد عنوان‌های حوزه معنایی جهان انسانی (ستون اول: تعداد، ستون دوم: درصد)

همان‌طور که در هر دو نمودار مشخص است، میان بسامد عنوان‌های مربوط به حوزه معنایی طبیعت در شعر میرصادقی با بسامد عنوان‌های مربوط به جهان انسانی رابطه معکوسی وجود دارد؛ به این صورت که با کاهش یکی در طول سال‌ها، دیگری افزایش قابل توجه داشته است. پژوهش حاضر بر آن است که این ارتباط را می‌توان با زمان چاپ دفترهای میرصادقی توجیه کرد. نخستین مجموعه شعر او در سال ۱۳۴۷ به چاپ رسیده است و پس از آن، سایر آثار به ترتیب در سال‌های ۱۳۵۶، ۱۳۷۹ و ۱۳۸۹ چاپ شده‌اند. این فاصله نسبتاً طولانی میان چاپ آثار شاعر، همزمان شده است با تحولات اجتماعی جامعه ایران که از سوی دیگر با توسعه شهرها رفته‌رفته به سمت مدرن شدن راه پیموده است. از آنجا که تحولات ادبی، تابعی هستند از تحولات اجتماعی جوامع بشری، می‌توان دانست که کاهش عنوان‌های حوزه طبیعت و افزایش عنوان‌های حوزه زندگی شهری از سوی شاعر، از این تحول میرا و مصون نمانده است.

• نقاشی و موسیقی

اگرچه نقاشی و موسیقی نیز به نوعی از لوازم و عناصر جهان انسانی هستند، از آنجا که خود دو نوع اصلی از هنرها محسوب می‌شوند و بسامد معناداری نیز در شعر میرصادقی دارند، به اختصار اشاره‌ای به آن‌ها خواهد شد. نمونه‌هایی از عنوان‌های مرتبط با این دو حوزه از این قرارند: «با ون‌گوگ و دیگران، با فریدا کالو، نقاشی امپرسیونیستی، با ون‌گوگ، آگهی کنسرت خزان، این تام‌تام آرام، طبل درشت‌آهنگ، ارکستر، در جمع هم‌نوازان و...». به نظر می‌رسد علاقه میمنت میرصادقی به این دو هنر به قدری بوده است که شاعر نتوانسته در مقابل وسوسه این تمایل مقاومت کرده و حتی در انتخاب عنوان برای آثار خود نیز از واژگان این حوزه‌های معنایی بهره‌هایی گرفته است. هنر اگرچه می‌تواند در شکل‌های مختلفی جلوه‌گری کند و حوزه‌های مختلفی را در بر گیرد، اما در نهایت از روح واحدی نشأت می‌گیرد و هنرمند حساس به جهان هستی، تمامی مظاهر آن را ارج می‌نهد و بازتاب می‌دهد.

• امید و روشنایی

از جمله نکاتی که در تأمل درباره عنوان‌های اشعار میرصادقی جلب توجه می‌کند، بسامد بالای واژگان و ترکیباتی است که با خود حسی از امید و روشنی را به مخاطب منتقل می‌کنند. اگرچه واژگان زبانی از این حیث در بسیاری از موارد نسبی هستند و با اطمینان نمی‌توان درباره مثبت یا منفی بودن مفاهیم آن قضاوت کرد، خاصه در متنی مانند شعر که در ذات خود می‌تواند واژگان را از حوزه مفاهیم قراردادی خارج کرده و معانی و حس‌های جدید برای آن‌ها خلق کند، اما گاه نمی‌توان این امر را نادیده گرفت که بسامد و نحوه کاربرد ترکیب‌ها و واژگان زبانی به سمتی پیش می‌رود که ناخودآگاه احساساتی را با خود منتقل می‌کنند. عنوان‌های شعری میرصادقی وقتی در یک کل و مجموعه مورد توجه قرار می‌گیرند و امکان مقایسه آن‌ها فراهم می‌شود، این احساس را به خواننده منتقل می‌کند که با شعری مواجه است که در آن سخن از زیبایی و امید و نور است. این نام‌ها این انتظار را در مخاطب ایجاد می‌کنند که وقتی به متن اشعار می‌پردازد، با شعری شاد و امیدبخش رو به رو شود. از آنجا که امید و یأس، نور و تاریکی و شادی و غم، مفاهیمی نسبی هستند و درجات و مراتبی دارند، تهیه آمار و جدول و نمودار در مورد آن‌ها امکان‌پذیر نیست و نمی‌توان با قطعیت در این مورد قضاوت کرد، تنها نمونه‌هایی از این گروه ارائه می‌شود: «چالاک رنگارنگ، دانه پاک، دلبسته خورشید، دریا، در جمع هم‌نوازان، به دیدار آن آشنا، پاره‌ای از روشنی، آب‌های رام، آئینه‌دار آسمان، انسان خود آفتاب، تصویر یک دریچه روشن، ماهی، دیار سحرگاه، آب و آئینه، چراغان، دعوت دیدار، تا دورترین ستاره، سبکباران دریاها، باران گل، مهمانی، چون

آفتاب صبح، زلال نقره‌ای ماه، آبشار شاد، تا جویبار تازه‌نفس، گیاه و نوا و نور، عبور روشن، بوسه، با امید و ابریشم، این صبح مهربان، نردبان به ماه، در زیر بال آبی پرواز و ...».

عنوان‌های شعری میرصادقی، چنان که خود او در نام یکی از آثارش اشاره می‌کند از جنس گیاه و نوا و نورند و از رهگذر آن‌ها می‌توان با روشنائی و امید پیوند داشت. در آثار او نیز چند شعر با عنوان «دوباره» و «باز» دیده می‌شود که در متن‌شان مفهوم امید و انتظار برای شادی و روشنائی به چشم می‌خورد:

دوباره آفتاب خواهد دمید

دوباره آب‌ها جاری خواهد شد

و باد، زمزمه مرغکان عاشق را

به شهر خواهد آورد

...

دوباره گرما خواهد رسید

و روی پیشخوان دکان‌ها، انبوه میوه‌ها

عبور تابستان را

به عابران خواب‌آلود

پیام خواهد داد. ...

(میرصادقی، ۱۳۵۶: ۴۶)

وزارت علوم تحقیقات و فناوری

۴. نگاهی به عنوان دفترهای شعر میمنت میرصادقی نخستین دفتر شعر خود را با عنوان «بیداری جویباران» در ۱۳۴۷ به چاپ رساند. پس از آن در ۱۳۵۶ مجموعه «با آب‌ها و آینه‌ها» چاپ شد. دفتر سوم او، «جان‌های آفتابی»، به سال ۱۳۷۹ منتشر شد و «زیر خونسردترین برف جهان»، دفتر چهارم شاعر نیز چاپ ۱۳۸۹ است. در این بخش، به اختصار در سه سطح زبانی، ادبی و معنایی نگاهی به عناوین این دفترها خواهد شد.

از حیث زبانی، هر چهار عنوان، به شکل ترکیب هستند که با بسامد بالای ترکیب‌سازی در عنوان‌های شعری نیز هماهنگی دارند. میمنت میرصادقی، در انتخاب عنوان برای مجموعه‌های خود نیز می‌کوشد، ترکیباتی را برگزیند که بتواند شعر او را نمایندگی کند و به این منظور از دو عنوان دو جزئی و دو عنوان چهار جزئی استفاده کرده است. عنوان‌های دو جزئی او به ترتیب شامل یک گروه اضافی و یک گروه وصفی می‌شود. هر دو عنوان چهار جزئی هم گروه‌های حرف اضافه‌ای هستند. در بررسی زبانی عنوان‌های شعری دیدیم که غلبه با استفاده از گروه‌های حرف اضافه‌ای و ترکیب‌های اضافی است. عنوان‌های دفترها از این نظر هم با سبک‌گزینش میرصادقی در انتخاب عنوان هماهنگی دارند.

در سطح ادبی، تقریباً هیچ یک از عنوان‌ها خالی از تکنیک‌های ادبی نیستند. بیداری جویباران و با آب‌ها و آینه‌ها، با تشخیص همراه‌اند و به نظر می‌رسد شاعر در این ترکیب‌ها به شکلی از این عناصر طبیعی یاد می‌کند که گویی در مورد انسان سخن می‌گوید. ضمن اینکه از حیث هم‌آوایی و هم‌صدایی هم چنین حروف به شکلی است که موسیقی زیبایی از تلفظ آن‌ها حاصل می‌شود؛ مثلاً تکرار چند مصوت بلند «آ»، در ترکیب «با آب‌ها و آینه‌ها»، جنبه موسیقایی این نام را قوی‌تر کرده است. دو عنوان جان‌های آفتابی و زیر خونسردترین برف جهان نیز متضمن دو استعاره زیبا هستند. «جان‌های آفتابی» برگرفته از شعری از همین دفتر و با عنوان «با ون‌گوگ و دیگران» است که در آن شاعر از ترکیب جان

آفتابی در مقام استعاره از روح و جان هنرمند بهره گرفته است. عنوان دفتر پایانی نیز، برگرفته از شعری است با نام «عصرانه» از دفتر چهارم شاعر که در قالب استعاره‌ای زیبا به دوران پیری انسان اشاره می‌کند. بخشی از این شعر به عنوان نمونه در ادامه خواهد آمد:

جرعه، جرعه، جرعه
چای را می‌نوشی

چشم بر بارش آرامشِ خونسردترینِ برفِ جهان
که در این سردترین

زردترین

عصر جهان

دارد

نرمک نرمک

می‌بارد... (میرصادقی، ۱۳۸۹: ۱۱۱)

زیبایی این استعاره زمانی بهتر درک می‌شود که مخاطب بداند شعرهای چاپ شده در این مجموعه، متعلق به سال‌های پس از جوانی شاعر است. در نهایت نیز می‌توان به این نکته اشاره کرد که نتایج اضافات و کشیدگی کلام حاصل از آن در ترکیب «زیر خونسردترین برف جهان»، هماهنگی جالبی با مفهوم گذر زمان و عمر دارد و به هنگام تلفظ، موسیقی‌ای شبیه به گذر ثانیه‌ها ایجاد می‌کند. جنبه ادبی عنوان مجموعه‌ها بالاست و حکایت از علاقه شاعر در به کار بردن تکنیک‌ها و فنون ادبی دارد. برای مخاطب آشنا با اشعار میمنت میرصادقی، وجود براعت استهلال در نام مجموعه‌ها نیز آشکار است. به عنوان مثال در همین دفتر چهارم، زیر خونسردترین برف جهان، تعدادی از اشعار به نوعی به موضوع پیر شدن، کهنسالی و سپری شدن عمر اشاره دارند و همان‌طور که پیشتر گفته شد اغلب شعرهای آن نیز در سال‌های پس از جوانی شاعر سروده شده‌اند. انتخاب این عنوان، در قالب براعت استهلال می‌تواند اشاره و مقدمه‌ای برای اشعار چاپ شده در این مجموعه باشد.

در سطح معنایی و فکری، عناوین هر چهار دفتر شعری، تابعی از ویژگی‌ها و تغییرات نام‌های اشعار آن‌ها است؛ در دو دفتر نخست، بیداری جویباران و با آب‌ها و آینه‌ها، شاعر از عناصر طبیعت برای نامگذاری مجموعه‌ها استفاده کرده است، اما نام دو دفتر بعد، جان‌های آفتابی و زیر خونسردترین برف جهان، به میزان بیشتری با مفاهیم زندگی انسانی مرتبط هستند، به ویژه زمانی که از شکل استعاره‌ای آن‌ها گذر کنیم و هر یک از این ترکیب‌ها را در معنای حقیقی آن‌ها ببینیم (جان‌های آفتابی استعاره از روح هنرمند و زیر خونسردترین برف جهان استعاره از روزگار کهن‌سالی انسان). عنوان هر چهار مجموعه و ترکیب‌هایی که برای شکل دادن آن‌ها به کار رفته است، در مجموع ترکیباتی با بار معنایی مثبت و امیدبخش هستند که در مواجهه با آن‌ها حسی از شادمانی و امید و روشنایی در مخاطب ایجاد می‌شود.

نتیجه

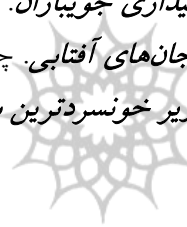
پژوهش حاضر بر آن بود تا با بررسی آماری و ارائه نمودارها و جدول‌ها، سبک انتخاب عنوان را در شعر میمنت میرصادقی، شاعر معاصر، مورد بررسی قرار دهد و از این رهگذر ویژگی‌های سبکی و عناصر فکری او را مشخص گرداند. به این منظور، ۲۱۷ عنوان شعر از چهار مجموعه اشعار او در سه سطح زبانی، ادبی و فکری مورد کندوکاو قرار گرفت که نتایج به دست آمده از آن به این شرح است:

۱. در سطح زبانی، استفاده از ساختار دو جزئی، بیشترین بسامد را در گزینش‌های شاعر دارد (۳۲٪) و پس از آن عنوان‌های یک جزئی، با تفاوت ناچیز (۳۱٪) قرار می‌گیرند. به نظر می‌رسد، شاعر در انتخاب، خود را چندان ملزم به استفاده از یک ساختار خاص نمی‌داند و هم از واژه و هم از ترکیب در عنوان اشعار خود بهره گرفته است. اگرچه وقتی درصد ساختارهای بیش از یک جزء را در کل در نظر می‌گیریم، تمایل بیشتر او به استفاده از ترکیب و ترکیب‌سازی در انتخاب عنوان، کاملاً مشهود است.
۲. شاعر اغلب عنوان‌های خود را، با فراوانی ۷۲/۳ درصد، مستقیماً از متن اشعار برگزیده است و تنها ۲۷/۷ درصد از عنوان‌ها با متن آثار ارتباط معنایی و فکری دارند. این گرایش شاعر به انتخاب نام اثر از متن، می‌تواند نشان از تلاش او برای حفظ وحدت میان متن اثر و نام آن باشد. میرصادقی در ۳۵ عنوان شعری خود، از علایم نگارشی (؟ و ...) بهره گرفته است تا با ایجاد تعلیق و پرسش در ذهن خواننده، او را به تفکر وادارد و تمایل او را به مطالعه‌ی متن اثر افزایش دهد.
۳. در سطح ادبی، شاعر در ۱۸۵ مورد از مجموع ۲۱۷ عنوان شعر، از آرایه‌ی ادبی بهره گرفته که نشان‌دهنده‌ی گرایش او به استفاده از تکنیک‌ها و فنون ادبی است. بیشترین بسامد متعلق به براعت استهلال است با فراوانی ۶۰٪. کاربرد بالای براعت استهلال با بسامد بالای انتخاب عنوان‌های درون‌متنی بی‌ارتباط نیست؛ به این صورت که در اغلب موارد، شاعر واژه یا ترکیبی کلیدی را در ارتباط با مفهوم متن، مستقیماً از متن برمی‌گزیند و برای نام اثر از آن بهره می‌گیرد. از این رو است که بسیاری از عنوان‌های شعری او دارای براعت استهلال هستند. پس از آن، بیشترین فراوانی آرایه‌های ادبی به استعاره تعلق دارد با فراوانی ۲۵٪. میمنت میرصادقی به استفاده از استعاره علاقه دارد و با این نوع گزینش، می‌کوشد در اشعاری که برای نام آن‌ها از استعاره استفاده کرده است، مخاطب را به تلاشی ذهنی برای گذر از استعاره و رسیدن به مفهوم حقیقی مورد نظر خود ترغیب کند. ضمن اینکه، در این گزینش می‌توانسته در پی بهره‌گیری از کارکرد زیبایی‌آفرینی استعاره نیز بوده باشد.
۴. در سطح معنایی و فکری، شاعر گرایش دارد در عنوان اثر از نام عناصر طبیعت بهره بگیرد و با کاربرد واژگانی همچون: باران، خورشید، آب، آفتاب، دریا، دانه، خاک، رودخانه و ...، به شعر خود، رنگ و بویی لطیف ببخشد. او علاقه‌ی ویژه‌ای به طبیعت دارد و این امر، در انتخاب عنوان آثار نیز بازتاب یافته است. پس از آن، استفاده از واژه‌هایی که بیشتر به عناصر جهان انسانی مرتبط هستند، بیشترین فراوانی را دارند. عنوان‌هایی که در ساختار آن‌ها با واژه‌هایی نظیر: خیابان، پارک، کوچه، جنگ، ساعت، شمع، ارکستر و ... مواجه می‌شویم. نکته قابل توجه در مورد کاربرد این واژگان این است که هر چه از دفتر نخست شاعر، که بیشترین بسامد کاربرد عناصر طبیعت را دارد، به سمت دفتر چهارم او پیش می‌رویم، از بسامد استفاده از نام عناصر طبیعت کاسته می‌شود و بسامد استفاده از نام عناصر جهان انسانی افزایش می‌یابد، تا در دفتر چهارم نسبت آن‌ها معکوس شده و بیشترین فراوانی به عنوان‌هایی تعلق می‌گیرد که نام عناصر جهان انسانی در آن بالاست. با توجه به تاریخ انتشار آثار میرصادقی که با فواصل زمانی نسبتاً طولانی صورت گرفته است، به نظر می‌رسد این تغییر معنادار را می‌توان مرتبط با تحولات اجتماعی، توسعه شهری و حرکت به سوی جامعه مدرن دانست.
۵. اگر بخواهیم برای عناوین شعری میرصادقی، قائل به وجود رنگ و نور شویم، می‌توان گفت بسامد عنوان‌هایی با رنگ روشن و نورانی که در آن سخن از امید و شادمانی است، به عنوان‌های فاقد این ویژگی‌ها برتری دارد. البته باید این نکته را در نظر داشت که روشن و امیدبخش بودن یا تیره و یأس‌آور بودن، موضوعاتی نسبی هستند که خود درجات و مراتبی دارند و نمی‌توان برای آن‌ها قائل به نمودار و آمار دقیق شد، اما در مجموع،

وقتی تمامی عنوان‌ها را از نظر بگذرانیم، غلبه با استفاده از عنوان‌هایی است که حاوی مفاهیم شادی‌آور و امیدبخش هستند.

فهرست منابع

- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۶). *زمینه‌های اجتماعی شعر فارسی*. تهران: اختران.
- عمران‌پور، محمدرضا. (۱۳۸۶). «اهمیت عناصر و ویژگی‌های ساختاری واژه در گزینش واژگان شعر». *پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)*. دوره ۱ (شماره ۱)، ۱۸۰-۱۵۳.
- گرجی، مصطفی و میری، افسانه. (۱۳۸۸). «بررسی و تحلیل نام‌های اشعار قیصر امین‌پور». *جستارهای ادبی*. شماره ۱۶۷. صص ۱۰۴-۷۹.
- میرصادقی، میمنت. (۱۳۵۶). *با آب‌ها و آینه‌ها*. تهران: توس.
- _____ (۱۳۴۷). *بیداری جویباران*. تهران: توس.
- _____ (۱۳۷۹). *جان‌های آفتابی*. چاپ دوم. تهران: هیرمند.
- _____ (۱۳۸۹). *زیر خونسردترین برف جهان*. تهران: مروارید.

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
انجمن علمی زبان و ادبیات فارسی

هشتمین همایش پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی

www.anjomanfarsi.ir